

На коні й під конем (стислий переказ)

Анатолій Дімаров

Стислий переказ, автор переказу: Світлана Перець.

Авторські права на переказ належать Укрлібу

Розповідь ведеться від першої особи – хлопця Толі, якому на початку твору 5 років. Ця автобіографічна повість складається з трьох частин. У першій знайомимося з мамою Марією Олексіївною та її синами – п'ятирічним Толею і дворічним Сергійком, які переживають дитячі радощі і прикрощі, знаходять перших друзів. У другій частині читаємо про пригоди, друзів і шкільні роки Толі, коли він здобуває семирічну освіту. Третя частина починається зі вступу Толі у восьмий клас у сусідньому містечку, а завершується тим, що хлопець опиняється на полі бою Другої світової війни. Про те, що він виживе у ній, дізнаємося з другого розділу, де є згадка оповідача про те, що він уже дорослий чоловік, у якого є син-школяр. Кожна частина повісті складається з окремих завершених оповідань.

ЧАСТИНА ПЕРША. ЧЕРЕЗ МІСТОЧОК.

Твір починається з притчі про місточок над урвищем. По один бік жила людина, а по другий було все, що потрібно їй для життя. Щодня переходила ту прірву людина. І жити б їй вічно, коли б місточок не вужчав з кожним днем. Стурбована, щоразу набирала людина все більше припасів. Але чим важчою ставала її ноша, тим вужчим – місточок. От і оповідач зараз стоїть над таким урвищем, і по той бік – його прожиті роки.

Взимку Толик і його дворічний брат Сергійко мусили сидіти у хаті цілий день, бо їхня мама, сільська вчителька Марія Олексіївна, була на роботі. У кімнаті було лиш одне вікно, і хлопці хукали на замерзлі шиби та визирали надвір. Інколи Толику було страшно, уявлялися страшні потвори, та він захищав братика, орудуючи своїм дерев'яним мечем.

Жила сім'я бідно, і якось коли мама захворіла і потрапила у лікарню в місто, братиків доглядала сторожиха зі школи, яка часто лаяла "драну тілігенцію". Жінка, проте, була доброю і завжди носила з дому гостинці хлопцям.

Інколи з малим Толею траплялися смішні пригоди. Якось мамина знайома, вчителька Галина Петрівна, доручила Толику відправити її лист, пообіцявши 20 копійок. Хлопчик мріяв купити для себе кілька блокнотиків, олівців і фарби, Сергійкові – барабан, а на здачу – цукерок. Та коли він нічого не отримав, то написав "заяву" до сільради: "Хай Галина Петрівна віддасть двадцять копійок, що не віддає". З цим "документом" він пішов до голови сільради, якого дуже насмішив, і той дав хлопчику

омріяні 20 копійок.

На греблі брати знайшли собі друга – хлопчика Ванька. Толик вважав нового друга дивним хлопцем, бо досить було згадати про маму, як Ванько одразу ж перебивав і розповідав про власну матір. Він хвалився, що вона дає йому все найкраще, хоч виглядав дуже бідним і ходив у подертому одязі. Якось Ванько прийшов до братів і грався у них вдома. Коли повернулася мама, Толик і брат наввипередки кинулися до неї. Ванько чомусь скривився, зірвався на ноги і вибіг з хати. Толик знайшов його аж на греблі. Уткнувшись обличчям у широкий стовбур, як у мамину спідницю, Ванько тихенько плакав...

Дружили брати і з сусідським хлопцем Миколою, який був старший від толі на 2 роки. Миколина сім'я була побожною, тож Толя і Сергійко також прилучилися до релігії. Толик часто мріяв про рай, хотів мати крила. У Миколи була стара баба, яка одного разу сказала, що діти в раю вічно співають, прославляючи Бога. Почувши, що треба співати, Толик згадав уроки музики, на яких йому нічого не вдавалося, і в той же день, збунтувавшись проти релігії, люто побився з Миколою.

Та це не шкодило їхній дружбі. Микола і Толя мріяли про власну зброю, і коли до крамниці привезли пугачі – великі, двоствольні, з двома курками, зробили карнавки – своєрідні скарбнички, щоб туди відкладати гроші на зброю. Та де було на ті часи взяти сільським дітям гроші? Якось Микола знайшов на стежці десять копійок. Пощастило і Толі: він знайшов вдома на підлозі три карбованці. Та скоро мусив повернути мамі, бо гроші загубилися і були потрібні їй на ліки.

Життя давало друзям перші уроки. Якось вони влаштували помсту скляреві, який покарав їх за розбите скло для вікон нової школи. Скляр вліпив їм по міцному потиличнику, а вночі хлопці розбили у школі двоє вікон. Зранку друзі залізли у бур'яни біля школи і почали чекати на скляра. Коли той з'явився і побачив шкоду, то раптом заплакав. Толя і Микола відчували, що зробили щось дуже погане, дуже зле, далеко від звичайної помсти.

Улітку Толя любив сидіти в кінці городу, під тином, і спостерігати за лінивим життям вулички. Тин був трохи зависокий, тому хлопець зробив у ньому щілини для очей, а потім – діру для голови. Коли хлопець запхав голову, а потім не міг витягти, довелося кликати на допомогу якогось діда. Старий спершу перелякався, а допомігши вибратися, схопив палицю і уперіщив хлопця по спині, щоб більше такого не робив.

Весною, коли був голод, діти не бавилися в свої звичайні ігри, а гралися в їжу. З землі випікали перепічки та млинці, варили з назбираних камінців галушки та вареники. Потім ходили одне до одного в гості. Під час такої гри Толик і Сергійко подружилися з Ганнусею. Бідна дівчинка була такою голодною, що спробувала тих "млинців", а потім гірко заплакала, бо хотіла справжніх.

З усіх дорослих діти найбільше боялися діда Стратона і ніколи не ходили коло його хати, що стояла біля річки. Дід мав великого качура, над яким він дуже трусився. Коли дід Стратон пошкутильгав аж сусіднє село до дочки, Толик, Микола, Ванько і Сонька прийшли до річки на полювання, щоб ловити уявну дичину. Рогатками вони вбили

качура, а потім влаштували похорон. Коло дід виявив шкоду, діти отримали від батьків добрячого прочухана.

З веселою Сонькою у Толі і Сергійка було багато гарних і не дуже пригод. Якось вона показувала хлопцям у себе вдома квочку на качиних яйцях, і за це попросила гудзик. Толя був саме у нових штанах і сорочці, бо збирався з мамою і братом у гості. І коли діти відривали гудзик, Толя впав у гніздо з яйцями (квочка саме вийшла пити воду). Яйця чвиркнули в усі боки, а штани враз промокли до пупа...

Якось Сонька, Галя, Ванько, Толик і Сергійко грали в хованки у Соньчиній хаті. Шукаючи якнайкращу схованку, Толя заліз у піч і добряче там вимастився. Та знайшли його не друзі, а Соньчина мама – тітка Одарка, а хлопець, думаючи, що то друзі відкривають піч, гавкнув. Жінка так перелякалася, що її возили до ворожки.

Одного разу Микола, Толик та Сергійко хотіли зловити зайця. Друзі вкрали у діда Стратона смоли і налили біля Миколиної хати під вікном, бо саме там бігав заєць. Вночі у цю смолу влізла Миколина баба, а потім і тато, який побіг їй на порятунок. До самого ранку в Миколиній хаті стояла колотнеча, а тато лупцював Миколу.

Кожного літа Толя мусив працювати на городі, наприклад, полоти помідори. Послухавши маму, він поділив грядку на дві частини, щоб одну посапати сьогодні, а іншу – завтра. Якось так вийшло, що та, яку мав полоти сьогодні, була значно менша від тієї, що залишалася на завтра. Згадавши, що хлопці граються без нього у війну, Толя уявив, що його сапка – шаблюка, а пирій – вороже військо, яке він має порубати і винищити. Захопившись, хлопець вирубав до ноги не тільки пирій, але й помідори. Щоб якось це приховати, він "посадив" кущики у землю, та пізніше мама все одно виявила обман.

У четвертому класі Толик, Ванько і Сонька вивчали історію Київської Русі, тому вирішили гратися у князів. Мечі були дерев'яними, а картузи у хлопців були шоломами. Сонька не мала картуза, тому вдягнула на голову новенький чавунний горщик. У ході битви дівчинка дістала від Ванька рогаčem по чавунцю. Після того удару чавунець ніяк не скидався з голови. Тітці Одарці довелося вести Соньку до коваля.

У Толика і Сергійка був дуже розумний пес Котько. Якось Толик прийшов зі школи в поганому настрої, бо вчителька обіцяла розповісти мамі про його погану поведінку. Хлопець задумав відібрати від Котька кістку. Собака вкусив його за руку, і мама мусила возити Толика у Полтаву на укол від сказу. Хлопець на все життя запам'ятав, що ніколи не слід видирати кістку з чужих зубів. Навіть коли це зуби твого найвірнішого друга.

Толя і Ванько були добрими друзями. Якось вони йшли до школи і дорогу їм перейшов чорний кіт. Хоч мама говорила Толику, що це забобон, Ванько переконав друга, що треба почекати, щоб вулицею пішов хтось інший. Хлопці добиралися до школи городами крізь снігові замети, і вчителька покарала їх за спізнення. Та Ванько говорив, що вони легко обійшли, а що б то було, коли б вони прямо через отой слід поперлися.

Хоч сусідка тітка Одарка і сварлива була, та вона не пожаліла для Сергійка часнику, коли той хворів і забав саме його. А от сусідка Васютиха виявилася хитрою:

коли мама з Толиком і Сергійком їздили до родичів, сусідка на їхнє прохання мала позрізати і вибити соняшники. Коли Толя з сім'єю повернувся і пішов до сусідки по насіння, вона віддала йому лиш одвійки. Та Толик з Ваньком зуміли їй помститися: у її жлукто з насінням хлопці насипали попелу і залили зверху водою.

В ті далекі часи Толик вважав, що найсмачніше – це пироги з квасолею. Для них з братом було справжнім святом, коли мама пекла ті пироги. Якось прийшов жебрак Овсій і Толя виніс йому найбільший пиріг. Толик думав, що старий дуже зрадіє, але той просто вкинув пиріг у торбу. Хлопець вирішив прослідкувати за жебраком і скоро побачив, як дід сів під тин. Він витягав з торби пишні білі кренделі, і маківники, і пиріжки, і шматки пасок, і крашені яйця. Ось жебрак витяг пиріг з квасолі. Потримав його в руці, наче зважуючи, гмикнув, сердито й презирливо, і кинув... собаці.

Одного разу Сонька, Толик і Микола наловили п'явок, бо хотіли здати їх в аптеку, щоб отримати гроші. Микола саме хотів заробити на складаний ніж. Ловити п'явок довелося власними тілами. Вночі, вдома у Миколи, п'явки вилізли з горнятка і дуже налякали батьків. Нарешті настав день, коли друзі понесли здобич в сусідню Миронівку до аптеки. Та аптекарка, побачивши п'явок сказала, що це болотяні, а вони приймають тільки медичні. Розчаровані діти повернулися додому...

Омріяний пугач мама придбала для Толі на день народження. Сталося це, коли хлопець був у 4 класі. Того ранку він пішов до школи з зарядженим пугачем при боці і так був захоплений, що на уроці випадково вистрелив. Вчитель відібрав пугача і наказав не приходити до школи без мами.

"...Отак закінчується казочка, навіяна минулими роками. Та чи закінчується? Місточок ще провиса над безоднею і манить до себе той берег, де залишилося дитинство..."

Стислий переказ, автор переказу: Світлана Перець.

Авторські права на переказ належать Укрлібу

ЧАСТИНА ДРУГА. БЛАКИТНА ДИТИНА

Зараз оповідач – дорослий чоловік, у якого є син–школяр. Коли хлопець приносить зі школи погані оцінки чи зауваження про поведінку, дружина оповідача і мама завжди кажуть хлопцеві, що його тато ніколи у школі не шкодив і завжди отримував гарні оцінки. Оповідачеві здається, що з розповідей дружини і мами виникає блакитна дитина, яка володіє усіма чеснотами. Та чоловік згадує час, коли вчився у 5–Б, і йому хочеться розказати читачеві, якою дитиною він був насправді.

...У класі Толика була красива дівчинка Оля з дивним прізвищем Чровжова. Якось після уроків діти йшли додому і Оля захотіла яблука з саду дядька Матвія. Хлопці боялися цього суворого дядька, у якого був найкращий сад у селі і ніколи туди не лазили. Та чого не зробиш заради дівчини. Толя вибрався на дерево, але його зловили. Коли його друзі розбіглися, дядько Матвій наказав скидати штани і добряче попик кропивою. Хлопець побіг від дядька на став і там охолоджувався у воді аж до вечора. Толикову ганьбу переживав Ванько, і друзі влаштували помсту. Ванько був сусідом

дядька Матвія і знав, що той щосуботи, коли добре стемніє, бере клуночок яблук, чимчикує городами до крайнього двору, де жила самогонщиця Олена, та й стрибає через перелаз до неї у двір. Хлопці у тому місці викопали яму, і вночі туди звалився не тільки дядько Матвій, але й голова сільського споживчого товариства, що його люто ненавиділи всі парубки та дівчата села, бо він за ними підглядав і докладав їхнім батькам.

Толик довго сердився на зрадницю Олю, яка пішла геть, коли дядько Матвій мстив. До всього Оля і Сонька стали нерозлучними подругами, і компанію розбилася. Толик відчував себе самотнім, усіма зрадженим. Іще він уявляв себе запорожцем, бо саме захопився "Тарасом Бульбою" Гоголя. Хлопець дуже любив читати. У їхній комірчині стояли два великі ящики, які залишив вчитель, що мешкав тут раніше. Якось Толик, поки мами не було вдома, проник до тих ящиків і виявив там книжки. Першою він витяг оповідання й повісті Джека Лондона. Обережно, одну по одній, хлопець діставав їх протягом літа й осені, і читав.

Толик пересердився на Олю, коли всі школярі розбивали парк на величезному пустирищі. Того дня Толик був у парі з Олею. Вони посадили тендітну топольку, яка здавалася їм найкращою.

У одному класі з Толиком навчався син лісника – Василь Кологойда, який вмів брати у рот жабок, а потім випускав на дівчат. Якось Ванько поцікавився у Толика, чи той взяв би в рот жабу. Толя похвалився, що так. Другого дня, гордий за товариша, Ванько розповів усім про відвагу товариша. Тож тепер Толя мусив показати своє вміння. Хлопець потренувався на ставку і зранку приніс до школи жабенят. Взявши жабеня в рот, вони з хлопцями стали чекати дівчат, щоб похвастатись. Та тут раптом підійшов вчитель і привітався. Усі хлопці відповіли, а Толик не знав, що ж робити. Він мусив... ковтнути жабеня. На кілька днів хлопець став героєм усієї школи.

Але не тільки веселі пригоди траплялися в його житті. Наприклад, його завжди перестрівав Грицько – менший син глухонімого чоботаря, і завжди бив. Край оцим сутичкам поклав вірний Толиків друга – Ванько: вони разом одлупцювали Грицька. Серед інших невеселих пригод – подерта нова сорочка (Толик лазив на сосну), постійні сутички з собаками (хлопець першим дражнив їх). А якось вчителька української мови та літератури – Галина Іванівна, дуже молода і красива, задала додому письмову роботу. Це мав бути твір про те, як діти допомагають батькам. Толя вирішив зробити щось незвичайне і написати про це. І тут саме трапилася нагода – маму викликали на дводенну нараду до району, а вони із Сергієм лишалися на хазяйстві удвох. Провівши маму до поїзда, Толик з братом мирно провели перший день. Наступного дня після уроків хлопець вирішив прибрати у хаті. Він взявся мити підлогу, а Сергійко носив воду. Коли братик довго не приносив чисту воду, Толя вийшов на город і побачив, що Сергійко грається. Брати почали сваритися і битися. Потім Сергійко розбив палицею Толин улюблений кофейник! Отоді брати вже так почали битися, що розвалили комин. Усю хату вкрила сажка і глина. Брати стояли посеред цегли, перемазані, як чорти. Тепер Толя не знав, що ж писати в тому самотньому творі.

З усіх учителів діти в Толиному класі найбільше боялися Павла Степановича, завпеда, що викладав у класі алгебру. Найбільшою карою у класі вважалося, коли викликали до Павла Степановича на розмову. Толик теж кілька разів стояв у кабінеті завуча. Хлопець ніяк не міг зрозуміти алгебру, бо як це можна додавати, віднімати, множити й ділити не цифри, а літери. І от після уроків завуч наказав зайти до нього. Ванько переживав за друга, але Павло Степанович за годину пояснив Толі усе, що він не розумів. З того дня вчитель не здавався Толі таким суворим, як раніше.

Класного керівника Віктора Михайловича учні зовсім не боялися, зате дуже любили. Віктор Михайлович був дуже молодий і був безнадійно закоханий у молоду вчительку Галину Іванівну. Не без допомоги хлопців з класу закохані скоро одружилися.

Безмежно довгі літні канікули були улюбленою порою для дітей, бо в цей час вони могли робити все, що хочуть. Найбільше часу проводили біля річки. У селі був баштан, і хлопці часто туди бігали по кавуни, хоч там сторожував дядько Григір з рушницею. Якось Микола отримав у заднє місце постріл сіллю і довго вимочував у річці "рану". Тоді він придумав усім хлопцям почіпляти ззаду дощечки. Побачивши такий "винахід", дядько Григір щиро сміявся.

Найбільше Толя любив ловити раків. Якось вони з братом наловили у відро багато раків. Та коли поверталися додому і Сергійко хотів набрати ракам свіжої води, він втопив відро з раками.

Одного разу Толі довелося стати помічником справжнього художника, який приїхав у село малювати різні гасла, декорацію для клубу і портрет голови села. Після закінчення робіт голова мав заплатити Толі три карбованці, та коли художник поїхав, голова "забув". Та Толя кожного дня ходив під хату, і все село знало про гроші. Які був винен голова. Тож йому таки довелося віддати хлопцеві чесно зароблені гроші.

Перший у житті новий костюм Толя надів уже в шостому класі, бо у сім'ї не було зайвих коштів. На свято Першого травня Толя у новому костюмі навіть ніс прапор, чим дуже пишався. Та потім він пішов з друзями до залізниці, де впав у ковбаню з мазутом. Випрати костюм було неможливо, і він був геть рудий. Микола пропонував спалити костюм... На другий день, коли переколотилось та перемололось, Толя попросив маму не купувати більше нових костюмів! Бо від них одна біда!

* * *

Оце поки що й усе про блакитну дитину.

Стислий переказ, автор переказу: Світлана Перець.

Авторські права на переказ належать Укрлібу

ЧАСТИНА ТРЕТЯ. НА КОНІ Й ПІД КОНЕМ.

Отримавши семирічну освіту, Толик мусив покидати домівку і їхати в місто, щоб вступити у восьмий клас. Одного дня вони разом з мамою поїхали поїздом у містечко, щоб вступити до восьмого класу. Перед кабінетом директора вони хвилювалися, але все пройшло добре – Толі прийняли.

Середня школа, в якій Толя мав навчатися, стояла посеред залізничного висілка. Приміщення школи було велике, двоповерхове. На радощах, що Толю прийняли, мама повела його у їдальню, а потім – у кіно.

Хлопець мусив жити на квартирі. Компанію йому складав такий же учень – Федько Шульга. Хлопці жили у Домни Данилівни. Це була дуже огрядна жіночка, її чоловік був залізничником. Домна Данилівна вважалась домогосподаркою, але частенько діставала по магазинах різний крам, а потім перепродувала з-під поли на базарі. Жінка вишукувала все нові джерела збагачення, тримала то свиней, то кролів, то курей, яких мусили годувати хлопці. А якось хазяйка завела цапа, бо у містечку було багато кіз, тож вона вважала це вигідною справою. Хлопці дуже дражнили цапа, і той, побачивши їх, сатанів. А друзі бажали нишком, щоб дісталось від цапа і хазяйці. І він таки добрався до неї: садонув Домну Данилівну так, що вона три дні їла навстоячки. Хазяйка покликала різника. І цілий місяць по тому хлопці їли козлятину. Од цапиних поминок порятували друзів матері. Довідавшись, як їх годує Домна Данилівна, вони забрали синів і одвели на іншу квартиру.

У перший день в школі Толя пишався, що належить до восьмикласників–десятикласників. Оля Чровжова теж вчилася разом з ним. У класі Толі довелося сидіти за першою партою. Він сидів разом Михайлом Кононенком, який став йому справжнім другом. Та першого ж дня Толя побився з однокласником на прізвище Голобородько. То був найсильніший хлопець у школі, і Толя переміг його. Другого дня директор викликав Толю і зробив зауваження, а потім написав листа, заклеїв і наказав хлопцеві віддати мамі. Директор попередив: якщо іще хтось поскаржиться на Толю – вижене зі школи. Хлопець довідався, що доповів про бійку Голобородько, і коли в класі дізналися про це, то стали на захист Толі. А Кононенко зі ще одним хлопцем і дівчиною пішли до директора і довели, що Толя не винен, бо Голобородько перший почав. Того дня Толя йшов додому з новими друзями. І Кононенко, й Гаврильченко, і Ніна Рибальченко – дівчина, яка сиділа поруч з Олею Чровжовою, і ще один хлопець, який мав незвичне ім'я Кім, тобто, Комуністичний Інтернаціонал Молоді.

Толя вчився у 8–В і йому найбільше подобалася фізика. Вчитель Іван Данилович був дуже розумний і все гарно пояснював. Фізика стала улюбленим предметом Толі, і він не пас задніх. Може, Толя й став би фізиком, але Іван Данилович пішов з їхньої школи...

Васько Гаврильченко – однокласник Толі всюди на полях зошитів, на обкладинках, на промокашках малював літаки найрізноманітніших конструкцій. Поміж літаками частенько траплялись і планери та парашути: Гаврильченко відвідував гурток планеристів. Толя мріяв потоваришувати з Гаврильченком, і якось до стінної газети написав вірша про героїв–пілотів, в якому натякнув, що в їхній школі є майбутній льотчик, треба буде – полетить на край світу. Васькові сподобався вірш, а коли він дізнався, що вірш написав Толя, то показав йому свого вірша. Хлопці стали друзями. Наступного дня вони подалися на аеродром. Василь говорив усім, що Толя – його

товариш—поет.

Толя вирішив стрибнути з парашутної вишки, хоч Федько переконував, що це небезпечно. Толя вирішив: краще стати калікою, аніж навіки зганьбити себе в очах Гаврильченка. Треба тільки дістати сорок копійок на стрибок. Для цього Толя вирішив поїхати "зайцем" і зекономити. Хлопця зловили, коли він їхав без білета, але йому вдалося викрутитися. І от за зекономлені гроші він стрибнув з парашутної вишки, хоч було неймовірно страшно. Друзі ніяк не могли в це повірити, а Гаврильченко повірив відразу.

Найбільше Толя не любив німецьку мову, якою він ніколи ніде не користувався. Лише один раз, у сьомому класі, десь під Новий рік вона йому знадобилася. Було усе так. У клубі з'явився більярд, але до нього хлопців не підпускав завідуючий клубом, рудий парубійко Іван. Якось він збрехав Ванькові і Толику, що дозволить зіграти, якщо хлопці прочистять сніг від клубу до дороги. Снігу тоді навалило чимало, від дороги до клубу було не менш чотириста кроків, і хлопці таки попопріли, поки впорались. Піймавши облизня, друзі вирішили помститися. Вони знали, що Іван закоханий у вчительку німецької мови, молоденьку Параску Михайлівну. Тож Толя вирішив написати йому, наче від Параски Михайлівни, записку, щоб він знав, чого вартий насправді. Хлопець склав вірш:

В тебе пика, як у жаби.

В тебе голос, як у баби,

В тебе очі, як у рака,

А сам рудий, як собака!

Друзі зробили конверт, а Толя переписав вірша німецькими літерами, щоб Іван довше читав, а вони могли втекти за цей час. Толик ще намалював серце, пробите стрілою, і дописав "Жду ответа, как соловей лета".

Толя вважав, що Іван розшукає когось грамотнішого од себе та ознайомиться з тим, що написано в листі. Але парубок дочекався Параски Михайлівни і вручив їй лист. Параска Михайлівна не стала читати послання. Вона тільки спитала Івана, що аж плавивсь од щастя, хто приносив листа, і подалась одразу з клубу. Після того випадку Толя остаточно охолонув до німецької мови.

У восьмому ж класі викладала цей предмет Клара Карлівна. Вона наказала відмінниці Ніні допомагати Толі. Заняття з Ніною часто закінчувалися сварками, але Толя старався і згодом відчув, що навіть німецька мова може бути привабливою, бо йому подобалася Ніна. Якось Ніна і Толя пішли у кіно. Після фільму Толя вирішив відвести дівчину додому. додому повернувся аж опівночі: блукав завулками і городами, щоб його не перестріли чужі хлопці. Ночувати довелося у сарайчику біля курей, а зранку півень не дав доспати. Зриваючись від крику півня, Толя ще й гулю набив.

Хлопець боявся лишитися ще на рік у восьмому класі, але його перевели у дев'ятий без іспитів. Сталося все так. Толя з Сергійком мріяли виростити справжнього собаку—прикордонника. Вони мали пса Діка, якого якось покусав скажений собака. Брати робили перев'язку для Діка, тому був ризик зараження сказом. Цілий місяць

хлопці провели у лікарні, де їм робили дуже болючі уколи. Толі видали довідку, мама одвезла її в школу, і його без іспитів перевели до дев'ятого класу.

В дев'ятому Толя, мабуть, найбільше часу просиджував над німецькою мовою. По-перше, боявся холодного погляду Клари Карлівни, по-друге, не хотілося підводити Ніну, яка поручилась за нього. Кононенко казав, що Ніна у Толю закохана. Толя з ним побився, і вони кілька днів не розмовляли, а потім їх помирих Васько Гаврильченко. Толя з Мишком помирилися, і дружба їхня стала ще міцнішою.

У тому ж таки дев'ятому класі, в другому півріччі, усі хлопці закохалися у молоду вчительку хімії Анжеліку Михайлівну. Заради вчительки хлопці почали голитися, навіть коли ще було не пора.

Якось Кость Калюжний намастив Кімові лице крейдою. Той не здогадувався про це, бо Кость вдавав, що витирає йому обличчя від якоїсь плями. Коли Кім виявив крейду, то вирішив відімститися. Коли продзвенів дзвінок, а Калюжний вибіг з класу, Кім ухопив білу од крейди ганчірку, причаївся за дверима і став чекати. Та замість Костя у клас ввійшла Анжеліка Михайлівна. Її і вдарив в обличчя Кім. Вона відразу вибігла, а Ніна наказала усім: "Ніхто нічого не чув і не бачив!" До класу завітали директор і завуч, та вони так і не дізналися, хто вдарив вчительку. Директор вилаяв весь клас і пішов. Кім хотів признатися, але однокласники спинили його, бо мама хлопця мала хворобу серця, і коли б його вигнали зі школи, не пережила б.

Після уроків всі хлопці пішли додому до вчительки, щоб вибачатися. Вчителька вибачень не прийняла, а весь час питала, хто це зробив. Гаврильченко відповів, що вони не скажуть, бо в того хлопця мати сердечниця. Та це не зачепило вчительку. Мишко був такий злий на неї, що хотів їй вибити вікно, та хлопці спинили його.

Отак згасла їхня любов до Анжеліки Михайлівни. А як вони довідались, що вчителька ще й донесла директорові про відвідини, розповіла йому, що в учня, який її вдарив, мати хвора на серце, то недавнє палке захоплення переросло в не менш палку ненависть. Бо навіть директор зрозумів, що це вже занадто, і не став допитуватись, у кого мати хвора на серце.

Якось на уроці історії Толя і Гаврильченко бешкетували, але погану оцінку за поведінку отримав Толя. Він боявся знову потрапити до директора, тому підійшов до вчителя і склав усю провину на друга. Історик перекреслив погану оцінку в журналі, але Толя не радів, бо зрадив найкращого друга. Цілий день він не міг дивитися Василеві у вічі. Толя досить швидко забув обіцянку, дану історикові, і знову попався на чомусь, і історик при всьому класові сказав: "Того разу ви звернули все на Гаврильченка. Тепер я бачу, що ви говорили неправду..." Хлопці з класу не повірили вчителеві. Василь швидко пересердився, а Толя віддячив йому так: Гаврильченко якось запитав Толю, чи йому подобається Ніна. Толя зрозумів, що Васько закоханий у Ніну, і відтоді відмовлявся від пропозицій дівчини піти в кіно чи ще кудись. Згодом вона вже й не зверталась до Толі, спільні уроки з німецької зачали самі собою. Ніна проводила час з Васьком.

Мишко мріяв стати снайпером, Калюжний хотів стати відомим футболістом, Василь

Гаврильченко марив літаками. Після дев'ятого класу по комсомольській путівці подався в авіаційне училище. Проводжали його усім класом і дуже гордилися. Ніна аж заплакала на пероні. Толя кожного тижня писав другові листи.

У Толі була пристрасть до читання книжок. У восьмому класі хлопець перечитав майже всі книжки зі шкільної бібліотеки. Тоді бібліотекарка порадила йому записатись у бібліотеку Палацу культури. Потрапивши туди вперше, хлопець зустрів бібліотекаря Михайла Семеновича, з яким зав'язав міцну дружбу. Згодом Толя допомагав йому вечорами видавати книжки. Михайло Семенович радив вступати в бібліотечний. І Толя таки подав би туди документи, але його призвали до лав Червоної Армії...

Мама готувалася проводити сина в армію. До них завітала Ольга Чровжова і похвасталася, що вступила в інститут. Мамі було гірко, що в Толі поки що не було такої можливості. Толя мріяв потрапити на флот, і маму лякали чотири роки служби, бо ж у піхоті всього два. Наступного дня мама випроводила сина в армію. Толі було радісно, бо зустрів Мишка Кононенка, якого також призвали. Друзі домовились триматися гурту, хоча б до тих пір, поки їх розішлють по частинах. Мишко ж записався у танкісти, Толя – у флот.

Хлопці прибули у Харків і там з ними сталася цікава пригода: вони загубилися і відстали від призовників, які рушили у поїздом у Полтаву. На залізниці, дізнавшись, що хлопці відстали, відправили їх слідом. Від супровідника друзям трохи дісталось за "самоволочку". Та їх прикро вразило інше: далеко за Полтавою дізналися вони, що всіх їх везуть в одну частину. Не в матроси, не в танкісти – в піхоту! Царицю полів.

Друзі опинилися в Дзигівці, в 371 стрілецькому полку. Толю з Мишком поселили в одній казармі. Хлопцям важко було звикнути до ранніх підйомів, до зарядки, бігу, купання в річці в холодній воді. Хлопцям видали форму і взуття, навчили замотувати онучі. Толі довелося вперше в житті орудувати голкою. Неділя була єдиним днем, коли Толя міг посидіти з книжкою. У Дзигівку їх ще не випускали.

Командир їхнього взводу мав орден Червоної Зірки за участь у боях на озері Хасан. Він був суворий з вигляду: майже ніколи не всміхався. Але й ніколи не гнівався, хоч що б там сталося. За весь час служби Толя так і не почув, як він кричить. А одного разу, коли Толя заснув в бур'яні, хоч мав шукати "ворожу засідку", лейтенант став розповідати про бої на озері Хасан. Пригадав випадок, як два бійці були послані в розвідку, як злякалися і, так і не розвідавши до ладу, повернулись назад. І скільки потім наших бійців загинуло, коли пішли в наступ. Толі стало соромно за свій вчинок.

Тривали армійські будні. Кожного дня незмінна стройова, потім – "укріплена смуга", дві години – статут і під кінець – вправи на фізкультурному майданчику. Найважчою була "укріплена смуга", на якій були: довжелезна колода над глибокою ямою з водою, за нею – макет двоповерхового будинку: дощана стіна з єдиним вікном на другому поверсі, далі – півтораметровий паркан і широкий рів з водою, вже без колоди, і аж у кінці – опудало ворожого солдата, виготовлене з лози. Крім стройової, крім укріпленої смуги, крім спортивних занять, вивчали ще статут. Перш за все мали навчитися розпізнавати командирів: од молодших аж до маршалів.

Найбільше в армії хотілося спати і їсти, хоч годували добре. Вдома Толя і Мишко не з'їдали б і половини армійської пайки. Однак, вони завжди ходили голодні. Їхньою найзаповітнішою мрією було потрапити в наряд при їдальні, де можна було наїстися од пуза.

Якось солдатам видали справжні бойові гвинтівки і навчили розбирати і складати. Чистили гвинтівки щодня перед відбоєм. Хлопцям дуже кортіло постріляти, і от настав день, коли їм видали справжні бойові набої. Під час першої стрільби по мішенях Толя так захопився, що випустив відразу усі десять куль. Хлопцю пощастило вибити дев'ять куль у яблучко, а десятую – у сімку! Усі ним гордились, а через день йому вручили десять набоїв і повели до мішеней. Цього разу десять куль пішли "по молоко". Тоді дали ще десять набоїв і наказали не поспішати – старанно цілитись. Та знову нічого не вийшло.

За три місяці служби в армії Толю уже не лякала ні стройова, ні фізичні вправи, він долав "укріплену смугу". Минув період попереднього навчання, почалась справжня служба.

В караул вони з Мишком попали аж на четвертому місяці служби, вже після того, як склали присягу. Поставлять, наприклад, оберігати стодолу з соломною, що йшла на матраци. Мороз, завірюха, а ти стій. Та ще й вночі може навідатися командир роти, а то й батальйону, або й полковник, щоб перевірити. І ось Толя на посту. По той бік на посту – напарник Баташвілі. Була вже ніч, коли Баташвілі крикнув: "Стій, хто йдєот?" Толя налякався, а напарник тим часом спіймав "диверсанта", яким виявився... помкомвзводу. Баташвілі потім довго виправдовувався, мовляв, чому ж помкомвзводу мовчав і не говорив пароль...

Наприкінці травня вся дивізія рушила будувати доти. Замість гвинтівок видали кайла й лопати. Спека стояла страшенна, тому було важко. Мишко тепер був ефрейтором. Толя не мав такого звання, бо на заваді став отой разючий успіх під час першої стрільби по мішенях. Командир роти не забув, як хлопець його підвів перед комбатом, коли вдруге вистрілив мимо 20 набоїв. Єдине, що Толю непокоїло, це те, що казатиме мамі, коли повернеться рядовим, адже він уже писав в листах, що має звання сержанта. Хлопець надіявся, що за ще один рік служби йому таки присвоять звання сержанта. За перший рік Толя багато чого навчився, багато чого пізнав, став воїном. Недалека війна готувала суворий екзамен на мужність і зрілість.

Війна почалася для Толі і його друзів нескінченними маршами і копанням траншей і окопів. Протягом майже п'ятнадцяти діб вони йшли по сорок, по п'ятдесят кілометрів. Двічі вони бачили ворожі літаки. Всі дуже схудли і ще більше втомилися. Згодом лейтенант виділив Толю зв'язковим до командира роти.

* * *

Їхня рота зайняла оборону на лівому березі Дністра, у невеликому селі Садківці. Подвір'я монастиря було єдиною відкритою площиною, яка проглядалася з їхнього боку, і троє зв'язкових, серед був і Толя, ходили щоденно на спостережний пункт – пильнувати німців, яких поки що не було видно. Так вони гралися у війну майже

тиждень, а потім штаб полку наказав послати на той берег розвідку, і командир роти виділив десять бійців на чолі з сержантом. На тому боці було виявлено чотири німці, двом вдалося втекти...

* * *

Мінометна батарея, розташована поруч, обстріляла монастир. Фашисти ж не появлялися, хоч Толині командири були переконані, що, окрім монастиря, ворожому командуванню ніде бути. Фашисти одмовчувалися весь той день і ніч, а на світанку перейшли у наступ.

Довкола аж ревіло од вибухів. Солдати сховалися у бліндаж, але виявили, що політрука нема. Капітан хотів вийти, а сержант просив не йти. У ту ж мить пролунав особливо оглушливий вибух. Вибухнуло вже у бліндажі. Сержант загинув, а Толю поранило в праву руку. Він забинтував її, але біль ставав усе дошкульнішим.

Коли німців поблизу не було видно, пораненого капітана винесли з бліндажа. Політрук лежав недалеко мертвий. Капітан витяг свої документи і попросив передати комбатові. Потім наказав хлопцям, що залишилися йти за ворогом. Свою зброю він теж віддав хлопцям, а собі лишив один набій. Один і той же страшний здогад пронизав усіх. Побачивши, що в Толі поранена рука, капітан наказав Вану Баташвілі, якого призначив старшим, підв'язати йому руку до шиї. Потім капітан дав Толі гранату. Хлопець притиснув дужку до ребристого боку гранати, і командир роти висмикнув запобіжник і закинув його у траву... Досі Толя лише вдавав, що стискає гранату. Тепер же стиснув її так, що аж хрумкнуло в пальцях. Він боявся, що от-от пролунає вибух. Командир наказав йти. Вану сказав: "Товаришу капітан, ми вас понесемо". Та той знову сказав йти, і коли хлопці трохи відійшли, позаду ляснув постріл.

За спиною лишилося село, а попереду слалась пшениця. Десять попереду був порятунок – їхні війська.

* * *

Сонце палило немилосердно, йти пшеницею було дуже важко. Мучила спрага. А Толю, як і його пораненого товариша, до того ж іще палило вогнем. Через деякий час, коли бачили німців, падали в пшеницю і прислухалися, бо годі було щось угледіти. Врешті хлопці зовсім вибилися із сил. Вану говорив, що вдень їм звідси не вибратися.

Несподівано появилася ворожий літак. Це був винищувач. Вану, нап'явши шолом на голову, метнувся убік, а слідом за ним побігли всі решта. Літак заходив по колу. Хлопці бігли і падали, бігли і падали, ковтаючи гаряче повітря, і все йшло обертом, і серце, здавалося, ось-ось розлетиться на шмаття. Врешті хлопці впали у пшеницю і більше не могли бігти. Літак падав прямо на Толю, а по обидва боки націленого носа, на крилах, танцювали гострі вогняні язички...

Та хлопцеві таки вдалося вижити. Коли літак полетів, він звівся. Спершу побачив мертвого Вану. Другий товариш лежав трохи далі. Толя обернувся і пішов. Куди – не знав і сам. Скинув шолом, йому було байдуже, побачать його німці чи ні, уб'ють зараз чи трохи пізніше. Він волівся й волівся, а поля не було кінця-краю.

* * *

Ввечері не хотілося вже навіть пити. Натомість хотілося спати. Але Толя не смів навіть заснути, бо у лівій долоні ворушилася граната. Іноді було бажання розмахнутися і пожбурити гранату подалі од себе. Хай летить, хай вибухає, але щось було сильніше од того бажання, і Толя уже знав, що нестиме її до кінця.

Тієї ночі Толя не знав, скільки пройшов. Він не дозволяв собі зупинитися, присісти хоча б на хвилину. А на світанку сталося чудо: пшениця скінчилася, попереду зеленіла конюшина. Хлопець упав на коліна, занурився обличчям, і на нього враз бризнуло вологою. Він повзав і повзав, купаючи обличчя в росі, хапав її, спивав, злизував, полоскав потріскані губи, поки весь став мокрий як хлющ. Підвівшись, він побачив солдатів. То були свої. Толя назвав свою частину. Почувши назву: "Садківці", військові заворушилися, загомоніли. Толі наказали кинути гранату, потім його мали відвести у санбат, але він сказав, що граната без запобіжника. Якийсь лейтенант відвів Толю до балки і наказав кинути гранату туди. Та хлопець не міг розвести пальців. Тоді лейтенант став сам розгинати його пальці. Один по одному, аж поки вивільнив гранату. Розмахнувся, пожбурих, упав. Толя не впав на землю, і аж коли граната вибухнула, а лейтенант почав його сварити, ноги підкосилися і він сів прямо на землю. Тремтів усім тілом і плакав. І то були Толині перші й останні за всю війну сльози.